

УДК 291.1

ГЕГЕЛІВСЬКЕ ВЧЕННЯ ПРО РЕЛІГІЮ ЯК ФІЛОСОФІЯ ТА ІСТОРІОСОФІЯ РЕЛІГІЇ

Валерій Стеценко

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, filos@franko.lviv.ua*

Проаналізовано еволюцію поглядів Гегеля щодо релігії. Висвітлено особливості філософії та історіософії релігії Гегеля.

Ключові слова: Гегель, релігія, Бог, абсолютний дух, філософія.

Філософія релігії – невід’ємна складова частина усієї філософської рефлексії видатного представника німецької класичної філософії Георга Вільгельма Гегеля. Всеохоплююча філософська система Гегеля була своєрідним узагальненням попередніх етапів розвитку філософської думки, а його філософська рефлексія релігійного феномена є оригінальним завершенням кантівської концепції “моральної релігії” (“релігії морального закону”). Ця самобутність зумовлена особливостями світогляду, філософського мислення, еволюцією поглядів Гегеля у дофеноменологічний та феноменологічний періоди. Недаремно, поряд з Кантом, він вважається основоположником класичних філософських поглядів на релігію, одним з родоначальників секулярної філософії релігії [1, с.7]. Великою є роль Гегеля і в закладанні основ філософії історії релігії, передусім, її онтологічного шару – історіософії релігії [2, с.137].

Викликають інтерес обставини, які зумовили специфіку гегелівського вчення про релігію, особливості його філософії та історіософії релігії. Відомий дослідник гегелівської філософії Т.Хайеринг зазначав, що “релігія є не тільки типовою формою, але й змістом... його філософії”, а саме вчення Гегеля про релігію визначило весь подальший розвиток філософії релігії [3, с.143].

Дослідники творчості філософа намагалися з’ясувати, чи був Гегель віруючим лютеранином, як він сам стверджував. К.Барт аналізував проблему, чому Гегель не став для протестантів тим, ким став для католиків Фома Аквінський [4, с.6]. На жаль, у вітчизняній філософській літературі радянського періоду ця проблематика розроблялася надто тенденційно і поверхово. Звинувачуючи Гегеля у свідомій апології теології, майже не

висвітлювали позитивних рис його релігієзнавчої концепції, її значення для розвитку теоретичної думки в галузі філософії та історіософії релігії.

Для того, щоб уникнути суб'єктивізму в усвідомленні причин звертання Гегеля до релігійної проблематики, треба передусім розглянути обставини його життя. А вони свідчать про значний вплив на свідомість Гегеля протестантської ідеології в її лютеранській формі. Досить згадати найближче оточення молодого Гегеля, який народився у протестантській сім'ї, а також предків, зокрема Йогана Гегеля (прадіда філософа, активного протестантського діяча німецької Реформації). Сам Гегель у "Лекціях з історії філософії" підкреслював, що людина на початку свого життя не вибирає релігію свідомо, на неї справляє вплив певний в історичному розвитку дух її народу, що становить субстанційне підґрунтя індивіда. Не дивно, що протестантизм виявився релігійно-філософським підґрунтям формування світогляду молодого Гегеля. У Реформації він вбачав "прапор вільного духу", самовизначення людини до свободи, завдяки якому ... сам протестантський світ дійшов у мисленні до усвідомлення вищої самосвідомості" [3, с.143]. Таким чином розуміючи протестантизм, Гегель не міг не вважати й самого себе протестантським мислителем.

Отже, у ранній (дофеноменологічний) період своєї творчості Гегель перебував під потужним впливом протестантизму: проблеми, які він намагався розв'язати, мали свої витoki у протестантській теології. Завдяки протестантизму, який протиставив себе католицькому догматизмові, реформуючи його віровчення, та у зв'язку з розвитком екзегетики та герменевтики відкриваються нові можливості для усвідомлення сутності релігійного феномена. Адже у своєму ставленні до світу релігія постає як результат його особливої інтерпретації. Для інтерпретації потрібний текст або символ, якими в релігії є весь світ. Релігія саме тому й перетворюється на герменевтику, оскільки в ній увесь світ уявляється як текст зі своїми знаками та символами, він є результатом інтерпретації Бога, що створив його.

У своїх головних моментах усі релігійні системи є подібними. Цю сутнісну подібність можна пояснити особливостями релігійної інтерпретації. Будь-яка релігійна інтерпретація світу постає як розуміння закладеного в ньому Творцем сенсу, який є єдиним, і тому кожна наступна інтерпретація — це не щось нове, а розвиток попередньої, тобто відбувається одна постійна релігійна інтерпретація. Таке розуміння релігії призвело до того, що в дофеноменологічний період Гегель сформулював ідею про "універсальну релігію", спільну для всіх, твердив про синтез релігій. В основі цього твердження лежала думка про те, що "засадничими стосовно кожної релігії є

деякі... фундаментальні положення, які в різних релігіях... модифікуються..., які є засадничими для всіх вірувань, що дають нам у руки релігію” [3, с.158].

Гегель перебував під впливом філософії І.Канта й просвітницьких ідей XVIII ст. Тому на перший план виходять у нього поняття “розум” і “мораль”, “моральна релігія”. Тобто ще однією особливістю гегелівської філософії релігії є її своєрідний “синтетичний” характер: постановка релігієзнавчих проблем – в дусі протестантської реформації католицького віровчення, а їх розв’язання детерміноване просвітницькою повагою до розуму та філософією Канта. Від самого початку осмислення релігійного феномена молодий Гегель рішуче став на бік кантівського вчення, яке здійснило розмежування між сутністю релігії та її історичним проявом – між “невидимою” та “видимою” Церквою, з яких остання має форму “народної релігії”, пов’язаної з культом, ієрархічно побудованої та підпорядкованої державі.

Теорію походження ієрархічної та державної релігії виробило ще Просвітництво. Хоч воно (особливо його французькі представники) побачило в релігії помилку, але водночас розробило методологічну базу для її вивчення як окремої, нехай і не істинної (на думку просвітителів), сфери людського існування. Деякі з цих теоретичних положень запозичив і Гегель. Однак філософ не сприйняв критичне трактування релігії, пов’язане з ідеологією вільнодумства, у якому релігія – це марновірство, яким держава та духовенство ошукають народ. Зокрема, П.Гольбах зазначав: “Релігія – це система думок і поведінки, винайдена... для успішного керування нами. Завдяки богослов’ю саме божество стає тотожним духовенству; воно існує тільки в його мозку, говорить тільки його вустами” [3, с.144].

Не так спрощено дивився на релігійний феномен, його природу і сутність Гегель, який знаходився під впливом просвітницької ідеології та реформаторської теології протестантизму. Рання праця Гегеля “Життя Ісуса” якраз і була покликана відповісти на питання, як потрібно уявляти життя Ісуса. У ній інтерпретація вчення Христа була результатом поєднання ідей протестантського раціоналізму, просвітницького вільнодумства та кантівського моралізму. Гегелівський Ісус нагадує типового діяча Просвітництва з тією лише різницею, що він не піддає релігію зневажливій критиці, а є провісником нової “релігії розуму”, яка отримала своє обґрунтування у філософії Канта. Ісус бореться із забобонами, які суперечать високій моралі, стверджує здатність людини знаходити в самій собі поняття божества та знання його волі. Якщо представники Просвітництва стверджували, що релігія – це омана, то у Гегеля омана – це хибна релігія, але для розуму залишається відкритою можливість для пізнання істинної

релігії, де відсутні зовнішні для людини авторитети. Тому Ісус засуджує фарисеїв як рабів, підпорядкованих привнесеному ззовні закону, натомість свободу може дати лише внутрішній закон, якому людина добровільно підпорядковує себе як даному нею самою. Цей моральний закон Гегель пов'язує з істиною, яка відкривається у релігійному ставленні до світу; тобто релігія веде до істини, коли відбувається пізнання духу через дух – цей дух відкривається як істина.

Хоч у своїх рефлексіях Гегель відштовхувався від постулатів протестантизму, однак його висновки суперечать протестантській теології та співзвучні з ідеями Просвітництва. Відомо, як негативно характеризував розум М.Лютер, відзначаючи нікчемність зусиль людини у пізнанні божественних істин. А Гегель у “Лекціях з філософії релігії” стверджував, що релігія є одним із шаблів пізнання, який збігається з філософією предметом спрямованості, а відрізняється лише методами досягнення божества. Метод філософії є більш істинним, оскільки вона досягає свій предмет як Поняття. Однак це протиріччя між позиціями Лютера та Гегеля досить позірне. Гейне, до речі, стверджував, що вся німецька класична філософія вийшла з протестантизму.

До того ж протестантизм не вичерпується лише ірраціоналізмом Лютера та Кальвіна. З часом він перетворився на більш раціоналістичну конструкцію. Певну роль у цьому перетворенні відіграла кантівська філософія, що включала в себе вчення про розум та свободу, розроблене ще Просвітництвом. Протестантський раціоналізм, як філософсько-теологічне вчення, зародившись у Лютера та Кальвіна, привело врешті до появи гегелівської філософії релігії. Сам Гегель у “Філософії права” так характеризував протестантський раціоналізм: “Те, що Лютер уперше сприйняв у почутті та свідченні духу як віру, те саме дух, який досяг більшої зрілості, намагається охопити в понятті” [3, с.152].

Отже, релігія у філософській системі Гегеля займає досить своєрідне місце. Вона увінчує систему моралі, тому її можна назвати етичною, моральною релігією (як у Канта): Гегель розробляв власне вчення про сутність релігійного, спираючись на поняття “розум” і “моральний закон”, запозичені з раціоналізму пізнього протестантизму, ідей Просвітництва та кантівської філософії.

Зміни, що відбулися в поглядах Гегеля у феноменологічному періоді його творчості, зумовили нові ідеї щодо релігії (можливо, не без впливу Ф.Шлейєрмахера, який визначав її як прагнення до безконечного). Релігія дає переживання божественної присутності, водночас у ній поєднуються божественне та людське (тобто безконечне та конечне) життя. Гегель

стверджує, що релігія – це піднесення обмеженого життя до безконечного, їх поєднання. Однак, у Гегеля єдність кінченного та безконечного не обмежується чуттєвим станом (як у Шлейєрмахера), а включає розумове споглядання кінчним (людиною) безконечного (Бога). Отже, за Гегелем, релігія – це усвідомлення єдності кінченного (суспільства, людини) та безконечного (Бога), відповідно як єдності часткового, одиничного із всезагальним.

У праці “Дух християнства та його доля” Гегель знову намагається витлумачити віровчення Ісуса як вчення про моральний закон, висуваючи ідею про вищу сутність, яка містить у собі і того, хто пізнає, і те, що пізнають. Філософ стверджував, що життя є лише в єдиному божестві, а життя окремої людини є проявом життя взагалі. У своєму відпаданні людина порушила цю початкову єдність, але це розділення може бути подолане в новому поєднанні через любов до Бога, яка означає відчувати себе в цьому єдиному житті. Ось чому віра – центральний елемент релігії; у вірі дух усвідомлюється як дух Божий, йде відновлення розірваного поєднання в душі через любов. Згідно з Гегелем, через віру в Бога людина може повернутися “до вихідного, але тепер...створеного нею самою... єднання, коли вона пізнає Бога, тобто коли дух Божий побутуватиме в ній... і відновить ціле” [3, с.167-168].

У “Йенській реальній філософії” Гегель, розвиваючи ці ідеї, стверджує, що “божественна природа не є іншою, ніж людська природа”, Бог у відчуженні постає як дійсне ество (людина); таким чином у релігії відбувається відчуження від дійсності, пізнання себе як духу й повернення себе собі як досконалого Бога [3, с.168-169]. Кант вважав, що людина здатна своїм розумом відкрити в собі моральний закон. Гегель пішов ще далі: у нього дух є рівним розуму, а Бог та людина є рівними в ньому; духовність людини виявляється у відкритті нею в самій собі морального закону, завдяки якому людина стає вільною, усвідомлює себе як свободу, якою крім неї є лише Бог.

Водночас, на відміну від Канта, Гегель вважав, що релігія не може бути редукована виключно до проблеми “моральності”, що було пов’язано як з особливостями його філософського бачення світу, так і з впливом на нього характерного для початкових класичних філософських поглядів на релігію поєднання ідеї саморозвитку релігії з апіорно-історичним підходом до неї. Головне у філософії Гегеля – тотожність мислення і буття, яка розкривається в процесі діалектичного розвитку (самореалізації) абсолютної ідеї. Об’єднуються цим поняттям, складають його зміст природа, людське суспільство – дійсний (об’єктивний) дух і все, що стоїть над об’єктивною

дійсністю – абсолютний дух (Абсолют-Бог, суспільна свідомість та її форми: мораль, релігія, філософія тощо). Все це і розгортається як діалектичний саморозвиток, самореалізація абсолютної ідеї. Зокрема, релігію Гегель витлумачує як форму, яка передує філософії. Водночас релігія, на думку філософа, є дійсністю, що розгортається в історії, потребує наявного буття в його безпосередній дійсності. Всеохоплююча самосвідомість ідентичного зі світом Абсолюту знаходить у релігії своє вираження в образах і символах, а не в поняттях, як у філософії.

Релігія, на думку Гегеля, не лише увінчує собою мораль, вона є екзотеричним, образним викладом того, що в раціоналізованій, понятійній формі представлене у філософії.

Правогегельянці сприймали релігію як завершальний етап філософії, новий образ теології, радикали-лівогегельянці ставали критиками релігії – атеїстами, вони розглядали релігію як марновірство [4, с.5-7].

Гегель вважав, що зміст істинної філософії (а за таку він визнавав свою систему) цілком тотожний змісту релігії. Відмінність між ними полягає лише у формі: у філософії абсолютна ідея (тобто – істина) пізнається в логічній формі, а в релігії вона не пізнається – уявляється. Гегель наголошував, що в релігії знаходиться істина, але у формі фантазії. Завдання філософії – виразити цю істину у формі поняття. Релігія, на думку Гегеля, є особливою формою знання. Обґрунтувавши тотожність філософії і релігії, він сприймав усі релігійні догми як спрощені філософські символи. Зокрема, головний догмат християнського Символу віри про троїстість Бога (Святу Трійцю) Гегель тлумачив як символічне відбиття діалектичного поступу абсолютної ідеї згідно принципу тріади (теза, антитеза, синтез). Біблійні старозавітні та євангельські події він розглядав як алегоричні зображення, що подібні до міфів Платона.

Гегель на противагу Канту стверджував, що пізнання Бога можливе, а також, що існують раціональні докази буття Бога, передусім онтологічні та телеологічні. Бога можна осягнути, використовуючи логіку діалектичного методу [5, с.337-495]. У доказах Божого буття Гегель спирається на вихідний принцип своєї філософської системи про єдність мислення і буття, підкреслюючи, що і “в Декарта та Спінози Бог є... абсолютна єдність мислення та буття, *cogito ergo sum*, абсолютна субстанція” [3, с.153].

Гегелю також належить велична для того часу спроба осмислити історію релігійних вірувань як єдиний закономірний процес діалектичного саморозвитку релігії і окреслити його історичні стадії. Саме завдяки його творам, покликаним осягнути еволюцію власних, іманентних зв'язків релігійних вірувань і культу, забезпечити систематизацію історичних типів та

форм релігійного феномена, і був започаткований онтологічний шар філософії історії релігії – історіософія релігії [4, с.5-27].

Зміст гегелівської історіософії релігії складають декілька основних положень. Два чинники, які утворюють сутність релігії – це безконечне та конечне, або божественне та людське життя, їх єдність: від форми їх протиставлення залежить форма їх поєднання, а отже – щабель (тип) релігії. Сутність релігії, відповідно, розкривається в історичних формах її буття. За Гегелем, є три історичні форми відношення божественного та людського життя, які відчуває й переживає людська свідомість: 1) поєднання, яке передує роз'єднанню та протиставленню – природна єдність; 2) розрив природної єдності: Бог над світом; 3) єдність, яка виходить з протиставлення, тобто релігія поєднання, у якому полягає головна ідея будь-якої релігії. Цим формам відповідають всесвітньо-історичні форми релігійної свідомості як різновиди поєднання конечного і безконечного: 1) природна релігія та її вершина – еллінська міфологія, яка впливає з природної релігії; 2) іудейська релігія з її Богом, який стоїть вище над усе; 3) християнська релігія, яка бере початок з іудейської релігії. Ці релігії світу і є шаблями пізнання Бога в людській свідомості.

Абсолютний дух та головні форми його існування: 1) дух сам по собі; 2) дух як він з'являється у світ; 3) дух як він повертається до себе у формі свого самопізнання в релігії, – стають головними поняттями гегелівської філософської системи вже на початку феноменологічного періоду творчості. Потойбічність бога з'являється у протиставленнях “Я” – не дух, дух – “не Я”. Він приходить до усвідомлення того, що єством духу є поняття. Поняття є формою мислення, що мислить себе як усвідомлення “не Я”. Ось чому в основі розвитку релігійних вірувань, на думку філософа, лежить поняття релігії. Релігія як поняття, що формується, спочатку з'являється у формі природної релігії (китайська, індійська, буддистська), потім через проміжну стадію (персидська, фінікійсько-сирійська, єгипетська релігія) переходить до релігії свободи, або релігії духовної індивідуальності (іудаїзм, релігії Стародавньої Греції та Риму) й, зрештою, увінчується абсолютною релігією, або релігією одкровення – християнством. Отже, Гегель розробив типологізаційну схему релігій, яка повністю відповідає принципу тріади в його системі розвитку й самореалізації абсолютної ідеї: 1) природна релігія – теза; 2) релігія духовної індивідуальності – антитеза; 3) абсолютна релігія – синтез [4, с.5-333].

Ця схема, розроблена Гегелем у “Лекціях з філософії релігії”, є однією з перших філософських класифікацій релігій світу. Гегелівське розуміння релігії впливає з його загальної філософської концепції історії

людства як діалектичного руху до реалізації свободи, де водночас реальністю історії є Дух (абсолютний і об'єктивно-дійсний). Тому історія релігії, за Гегелем, є процесом, впродовж якого Дух, зазнавши тріадності діалектичного руху, здобуває повноту самосвідомості, самопізнання. Окремі релігії є стадіями цього еволюційного процесу. З огляду на те, яку роль вони відіграли в самореалізації Духа, Гегель виділяє три групи релігій. На нижчому рівні розвитку, на думку Гегеля, знаходяться природні релігії, породжені безпосередньою свідомістю, чуттєвим досвідом. Це безпосередні, магічні релігії; релігії Китаю та Індії, включно з буддизмом; стародавні релігії Персії (релігія добра, світла – зороастризм), Сирії (фінікійсько-сирійська релігія страждання) і Єгипту (релігія загадки стародавніх єгиптян), які утворюють фазу переходу природної релігії до нового типу – релігії свободи. На наступному рівні знаходяться духовно-індивідуальні релігії: іудаїзм (релігія величного), давньогрецька (релігія краси) та давньоримська (релігія доцільності, глузду). На вищому рівні знаходиться абсолютна релігія, релігія абсолютної духовності, яку Гегель ототожнює з християнством. Це релігія, яка відкрила себе (“релігія одкровення”), позитивна релігія істини і свободи, де відбувається перетворення духовного у всезагальну дійсність [4, с.5-333].

Християнство як абсолютну релігію, на думку Гегеля, не перевершить жодна релігія, оскільки Бог постає у християнстві як абсолютний дух, який пізнає самого себе в людській свідомості. Тобто змістом істинної релігії, за Гегелем, є абсолютний дух. Релігійна віра та культ не є змістом релігії, вони лише її форми. Християнство, розвиваючись, повинно перейти від католицизму через протестантизм до філософії. Отже, Гегель, слідуючи своїй історіософській схемі, побудував релігійний процес за принципом самосвідомості, де релігія перетворилася на форму знання. Хоча релігія у нього є пізнанням духу духом, проте охоплює ще й чуттєвість – “недорозвинуте мислення”. Гегель стверджував, що релігія досягає свого найвищого розвитку у філософії.

-
1. *Кимелев Ю.* Современная западная философия религии. М., 1989.
 2. Релігієзнавчий словник. К., 1996.
 3. *Лубський В., Козленко В., Горбаченко Т.* Історія світової релігієзнавчої думки: Хрестоматія. К., 1999.
 4. *Классики мирового религиоведения. Антология. Т.1.* М., 1996
 5. *Гегель.* Философия религии. В 2-х т. Т.2. М., 1977.

**THE TEACHING OF HEGEL ABOUT RELIGION
AS PHILOSOPHY AND HISTORIOSOPHY OF RELIGION**

Valerij Stetsenko

*Ivan Franko National University of Lviv
st. Universytetska 1. Lviv 79000, Ukraine, filos@franko.lviv.*

The article brings up the problem of the contents of the characteristic features of Hegel's philosophical reflection and analyses the essence of the religious phenomenon. The evolution of Hegel's views on religion is investigated. The peculiarities of his philosophy and historiosophy of religion are defined.

Key words: Hegel, religion, God, absolute spirit, philosophy.

Стаття надійшла до редколегії 06.2001

Прийнята до друку 10.2001